

Cornelia Isler-Kerényi (1942) klasszika-archeológus, óorkutató. Fő kutatási területei: archaikus görög művészet és vallás; görög vázafestészet; kutatástörténet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A szőlő és a borostyán Dionysosnál
(2016/2).

Kerényi és Brelich görög hērósai

Összehasonlító elemzés

Cornelia Isler-Kerényi

Mindkét tudós írt a görög hērósok témájáról, és mindkettejük munkája egyaránt 1958-ban került publikálásra, amikor a szeretetteljes barátságot, mely a szerzőket – miként az levelezésükből kiderül¹ – évtizedek óta fűzte egymáshoz, a kölcsönös értetlenség és eltávolodás váltja fel. Érdekes tehát megvizsgálni, miben is különbözik egymástól Brelich *A görög hērósok (Gli eroi greci)* című írása² és Kerényi *Görög mitológiájának*³ második, hērósoknak szentelt kötete; milyen ideológiai feltevésekből indulnak ki, és milyen szándék vezeti a szerzőket.

Kerényi görög hērósai

Miként az első kötet, mely az istenekről szóló történeteket, illetve az emberiség kezdeteit meséli el, úgy a második is gördülékeny, plasztikus elbeszéléseket elevenít meg az ókori forrásokra hűen támaszkodva. A három könyvből álló kötet Kadmos és Harmonia mítoszával kezdődik, majd nem kevesebb mint száz oldalon keresztül Héraklést tárgyalja, míg végül el nem érkezik a trójai háború előzményeihez, és az *Ilias* főszereplőjének, Achilleusnak az alakjával zárul, aki a hērósi világ és az akkori történelmi jelen választóvonalán helyezkedik el.

Mivel a jelen írás célja a Kerényi-féle hērósértelmezés összehasonlítása Brelichével, mindenekelőtt az a majdnem húszoldalas bevezetés fog érdekelni bennünket, amelyben Kerényi a görög hērós istenek és halandók közt elhelyezkedő alakjának általános felvázolását kísérli meg. Eszerint tehát annak ellenére, hogy a hērós (és érthető módon női párja is) egy jellegzetes központi maggal rendelkezik, mely archetipikusá teszi, és bár isteni eredetű, az emberiség sorsát hordozza magában azáltal, hogy halálra van ítélve. Kultusza is halálából származik, és kultuszához kötődnek a róla szóló történetek, melyek nem is annyira a mesékre, mint inkább a legendákra vagy az északi népek sagáira emlékeztetnek: az ősről, azaz olyan idealizált alakokról szólnak, akik valóban léteztek, és ezért bizonyos értelemben történelmi alakoknak tekinthetők. A hērósok kora a görögök hite szerint annak a korszaknak felel meg, amelyet a régészeti leletek alapján mykénéi kornak nevezünk. A tájban fellelhető romok a görögöket hērósaikra emlékeztették, és a hozzájuk fűződő kultuszokra is magyarázatot adtak. Továbbá halandó mivoltuk a hērósokat a görög tragédiák főszereplőivé tette, és rámutatott a Dionysoshoz, vagyis az egyetlen olyan görög istenséghez való hasonlóságukra, aki elszenvedte a halált. Ezek mind helyes és fontos megállapítások, de nem vázolják fel világosan a hērós alakját, és nem magyarázzák meg annak jelentését a görögök szellemi világában. Márpedig ebből az következik, hogy e húsz oldal elolvasása jóval nagyobb erőfeszítést kíván, mint az utána következők.

Való igaz, hogy miközben Brelich a könyvről írt, közvetlenül a megjelenést követő recenziójában a mítoszok elbeszélésének nem kevesebb mint három oldalt szentel, és fennköltén dicséri azok irodalmi szintjét és a dokumentálás minőségét,⁴ addig a bevezetést illetően – mely érthető módon némi kételyt ébresztett benne – csak néhány sorra szorítkozik.

Brelich görög hērósai

Kerényivel ellentétben Brelichnek nem áll szándékában, hogy hēróstörténeteket meséljen. A tudományos közönséghez szól, mégpedig egy innovatív megközelítéssel a vallástörténeti problémák tekintetében, kísérletet téve arra, hogy „kutatásaink jövőjét illetően új utakat és perspektívákat nyisson meg és a kutatást ösztönözze”.⁵ E számára roppantul izgalmas témának a megközelítése során célja a hērós alakját övező „titok” megfejtése:⁶ mik a hērós jellemzői, mi a görögök szellemi világában betöltött szerepe, miben különbözik az istenektől – akikhez hasonló abban, hogy a halandók kultusszal tisztelik –, és ugyanakkor miben különbözik a halandóktól, akikkel közös életrajzi vonásokat mutat, és osztozik velük a halálra ítéletében. Céljának elérése érdekében Brelich számos hērós alakjára és cselekvési módjára vonatkozóan gyűjt össze adatokat az antik forrásokból. Ez a kutatás igen jelentős eredményekhez vezetett, melyeket megpróbálunk ehelyütt összefoglalni.⁷

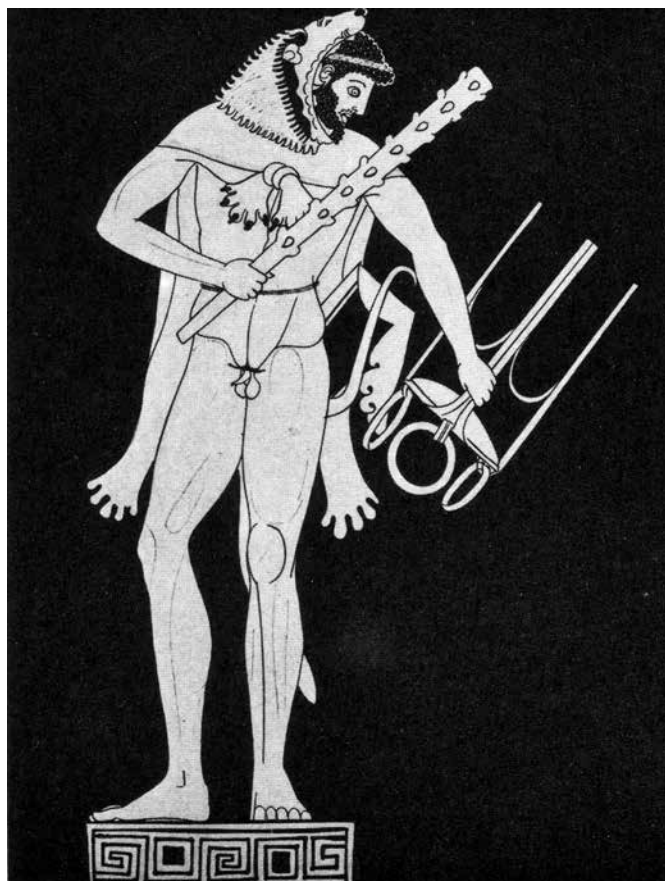
A hēróst mindenekelőtt paradoxonok jellemzik: hēróikus tettek és ugyanakkor hátborzongató és szörnyűséges cselekedetek; tragikus halál és örök dicsőség. Az istenektől és a halandóktól mindenekelőtt a *hybris* különbözteti meg, mely önhittséget, erőszakot, túlzást von maga után,⁸ és aminek következtében – Brelich szavaival élve⁹ – „a görögök számára a hērósok valójában a *nem* követendő példát testesítik meg”.¹⁰ A *hybris* a jellemében és a cselekedetekben mint mértéktelenség, túlzás jelentkezik. Való igaz: a hērósok, bármennyire is hasonlítanak a halandókhöz – akikben amúgy empátiát keltenek –, egy eltérő korszakhoz tartoznak: a jelenkort megelőző korhoz, mely bár teljes mértékben letűnt, a jelen alapját képezi és továbbra is meghatározza azt. A hērósok kora a görögök számára a mykénéi kornak felel meg, melynek romjai bizonyos tájakat uraltak és amelynek mitológiai hagyománya az epikus költészetben élt tovább.

A hērós ekként meghatározott alakja rögtön rávilágít – és pontosan ez lesz Brelich egyik legfontosabb kultúrtörténeti felfedezése – a klasszikus kori polis tragédiaábrázolásainak értelmére és szerepére.¹¹ A közeli, de immár végleg letűnt múlthoz tartozó hērós főszereplők cselekedetei empátiát keltettek és erős érzelmi reakciókat váltottak ki ugyan, de egyszersmind elérték azt is, hogy a nézők, vagyis az állampolgárok, újra és újra meggyőződjenek azoknak az értékeknek – főleg a mértéknek – az érvényességéről, amelyek a jelenkor polisának alapját képezték.¹²

Az eredet problémája és az emberiség útja

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a hērósok imént áttekintett kétféle bemutatása eltér ugyan egymástól, de nem egymás alternatívái: sokkal inkább kiegészítik egymást.¹³ Az utókor, azaz a mi szemszögünkben nézve Brelich *A görög hērósok* című írása nyugodtan szolgálhatott volna bevezetésül Kerényi *Hērósok* című kötetéhez. De hát akkor miben is különböznek egymástól?

A vallás és annak különböző megnyilvánulásai – a rítusok, a történetek, a hit – Brelich szerint az emberiség termékei, és ezáltal erősen kötődnek a történelemhez: egymásra rétegződő, de dinamikus jelenségek, melyek, miként az emberiség teljes

1. kép. A jobb kezében husángot, bal kezében tripuszt tartó Héraklész. Vörösalakos amphora, Kr. e. 490 körül. Metropolitan Museum of Art, New York (forrás: metmuseum.org)

története, egyfolytában változnak. Ennek a dinamikus változásnak a hajtóerejét az adja, hogy a különböző társadalmak folyamatosan alkalmazkodnak a konkrét természeti és életkörülményekhez, melyek maguk is folyamatos változásban vannak. A történelemnek és a kulturális megnyilvánulásoknak ez a fajta felfogása alapvetően materialista,¹⁴ melyben a hitnek, illetve bármilyen jellegű transzcendencia létezésének a kérdése fel sem vetődik. Itt azonban felmerül az a nehézség, hogy a vallás kezdete és korai fázisai a távoli őskorra tehetőek, azaz megelőznek minden olyan kort, amelyből írott forrásokkal rendelkezünk. A vallási jelenség kezdetei a vallástörténészek számára – amiként Brelich érti őket – mindig is homályban voltak és ott is maradnak, egy olyan szférában, mely csak feltételezések útján hozzáférhető. Ennek ellenére Brelich mindvégig kitart amellett, hogy a vallásokat kutatni kell, és – a komparatív módszer révén – fel kell tárunk azok történetét.¹⁵ De még *Paidés e parthenoi* című könyvében is, ahol kísérletet tesz feltételezésének bizonyítására,¹⁶ a rítusok és ünnepek történetét alig hozza kapcsolatba az általunk ismert történelmi-kulturális korszakokkal, mint amilyen a mykénéi, a geometrikus, az archaikus vagy a klasszikus kor.¹⁷

Ahhoz, hogy megértésük, miként is fogta fel Brelich a történelmet, az *Il cammino dell'umanità* (Az emberiség útja) című esszé kell megvizsgáljunk, mely posztumusz jelent meg 1985-ben.¹⁸ A szerző 1948. március 25-én Kerényihez írt levelében¹⁹ az írást egyértelműen mint befejezett művet említi.

2. kép. Achilleus, az *Ilias* főhőse Vulciban talált attikai vörösalakos amphorán.
Kr. e. 440 körül. Vatikáni Múzeum, Róma

Azonban valamifajta cím nélküli esszégyűjtemény, mely valószínűleg az előkészületben lévő kötetre utal, már 1945. december 9-én készen állt,²⁰ alig néhány hónappal azt követően, hogy Brelich 1945. augusztus 27-én hazatért Rómába a hadifogságból.²¹ Furcsamód azonban bármennyire is a szíven viselte ennek az igencsak kihívást jelentő esszének a sorsát, még csak említést sem tesz róla *Storia delle religioni: perché?* (Miért a vallástörténet?) című híres önéletrajzi írásában.²²

Várakozásainkkal ellentétben az esszé nem a civilizáció történetéről, hanem az *öntudatosulás* történetéről szól. Pontosabban arról az öntudatról, amellyel az ember saját magát illetően rendelkezik. Ez az öntudat kezdetől próbál önállósulni, megszabadulni a természet által állított korlátoktól és kényszerítő erőktől. A természettel szemben áll, de ugyanakkor azzal összetartozik. Az út az őskor legelején veszi kezdetét, olyan hódításokkal, mint amilyen például a tűz feletti uralom. A fémek használata, a mezőgazdaság és az állattenyésztés, a monumentális művészet, az írás stb. – mai szóval élve a neolitikum forradalom – a 4. és 3.

évezred között a nagy – Brelich által archaikusnak nevezett – civilizációk (Babilónia, Egyiptom, Kréta, Kína, India) kialakulásához vezetett. Az öntudat és a természet között ekkorra egyensúly alakul ki, és a valóságot a politeizmus istenalakjain keresztül ragadják meg. Kerényi hatása itt egyértelmű. Ez a felszínen stabilnak tűnő egyensúly a nyugati világban Homérosszal, illetve a preszókratikus gondolkodókkal kezd megintogni, akiket néhány generációval később Sókratész és a szofisták váltanak fel. Sókratésztől Nietzscheig az öntudat és az embernek a természethez fűződő viszonyáról való tudata az így felvázolt útvonalon tovább halad, úgymond az inerciának köszönhetően.²³ A válság akkor lép fel, amikor a 17. és 18. században uralkodó racionalizmusra az irracionizmus különböző formái reagálnak, mint amilyen például a nacionalizmus. Innen ered a modern kor válsága, melynek feloldására egyelőre nincs kilátás.

Jól megírtsága és az általunk már ismert körülményes érvelési mód használata ellenére az esszé nem eléggé meggyőző. Miként lehet öntudatról beszélni olyan kultúrák esetében, amelyeket a szerző archaikus kultúráknak nevez, és amelyekről túl keveset tudunk, annak ellenére, hogy rendelkezünk róluk írásos emlékekkel? Miként lehet elsiklani az ókori politeizmus és a kereszténység között végbement szellemi törés felett? Talán itt válik érthetővé, hogy Brelich – aki túlságosan is kritikus volt saját fiatalkori írásaival szemben – miért hagyta figyelmen kívül (vagy akarta egyszerűen csak elfelejteni) vallástörténetként bejárt szellemi útjának felvázolása során ezt a

művét. Bárhogy is legyen, az *Il cammino dell'umanità* nem segít Brelich történelemfogalmának felfejtésében. Amikor későbbi írásaiban kutatói módszerének védelmében a történelemről szól, Brelich egyértelműen a minden kulturális jelenségben – beleértve a vallás jelenségét is – fellelhető temporális rétegződésről beszél: arról a rétegződésről, melyet a vallástörténész a többi civilizáció vallásaival való összehasonlítás révén hivatott feltárni és a konkrét kronológiai rögzítéstől függetlenül meghatározni.²⁴

Az eredet kérdését illetően már akkor ezt vallotta: „az emberi életformák valós és sajátos kezdeteinek kutatása során az adatok [...] majdnem mindig cserbenhagynak bennünket: az őskor a maga valóságában ismeretlen a számunkra”.²⁵ Hasonlóképpen hangzik több mint két évtizeddel később a *Paidés e parthenoiban* tett megállapítása: „[a távoli őskorban létrejött] intézményeket illetően következtetésekkel élünk, melyekben minden esetben van valami hipotetikus.”²⁶

Márpedig éppen ez az az érv, mely Kerényi számára igazolja, hogy a vallás eredetét ne történelmi, hanem valami más

síkon keressük. És valóban, a szerző éppen az *Umgang mit Göttlichem* című írásában – melynek Brelichtől érkező kritikája a kettejük barátságának végét jelezte – írja: „Az »eredet« szigorúan történelmi értelemben vett kutatásának csak akkor van értelme, ha fennáll annak lehetősége, hogy kronológiai szempontból megragadható eredményre jussunk.”²⁷

Az eredet kérdése

Éppen az alapvetően különböző módon értett „eredet” kérdése az, ami világossá teszi a számunkra azt a pontot, ahol Kerényi és Brelich szellemi pályája és kutatási módszere – melyek a két tudós görög hősokat illető, egymástól eltérő felfogását meghatározták – eltérnek egymástól. Kerényi ugyanis a művészethez, költészethez, zenéhez hasonlatosan a vallási jelenségek – köztük a mitológiai elbeszélések – eredetét sem az emberen kívül álló tényezőkben találja meg, hanem a kreativitásban, azaz az emberi lélekben, egy tagadhatatlanul létező, minden kultúrában közös, ám racionális eszközökkel nehezen megragadható szférában,²⁸ melyet a pszichológia tár fel. Kerényi barátsága a mélylélektan két jeles képviselőjével, a magyar Szondi Lipóttal és a svájci Carl Gustav Junggal tehát nem véletlen.

Mindez jól érthető: tanúja volt két pusztító háborúnak, melyek saját és családtagjai életében mély nyomot hagytak, így Kerényi valószínűleg az emberi lélek ismeretét olyan eszköznek tekintette, amelynek segítségével el lehetett volna kerülni további, az emberiséget sújtó katasztrófákat. De még ennél is fontosabb indíték lehetett számára, hogy a lélekben vélte megtalálni a vallás, és következésképpen a mitológia eredetét. Kerényi éppen Brelich által kritizált írásában teszi azt a megállapítást, hogy a vallási jelenségek minden újkor előtti kultúrában jelen vannak és ezáltal egy általános emberi vonásról tanúskodnak:²⁹ a transzcendencia felé fordulás jellemzően emberi tulajdonságáról. Kerényi következtetése azonban, miszerint „Minden, ami vallásos, feltételezi az istenit”³⁰ – aminek értelmében a transzcendencia felé fordulásból szükségszerűen következik az isteni létezése – már túlhalad a logikán. A megfogalmazás inkább valahogy így lett volna helyes: „Minden, ami

vallásos, feltételezi az isteni létezésébe vetett hitet”. Brelich eltérő álláspontja ezen a helyen érthető.³¹ Kerényi nem sokkal odébb pontosítja gondolatát. „Jelen értekezésben teljes mértékben el kívánok kerülni minden olyan konstrukciót, melynek elfogadása egy bizonyos hitet követel meg.”³² Márpedig ez, miként az esszé címe, *Umgang mit Göttlichem* (egy lehetséges fordításban: Érintkezés az istenivel) megmutatja számunkra Kerényiben azt a nem ateista, de agnosztikus gondolkodót, aki azonban mindenképpen ellentétben állt Brelichnek a vallásról alkotott materialista koncepciójával.

A hittel kapcsolatos személyes pozíciója ellenére Kerényi elgondolása, miszerint a vallás eredetét az emberi lélekben keressük, plauzibilis marad. Ami magyarázatot ad arra is, hogy miért tudták a görög mitológiai alakok – istenek és hősök – hitelességüket az ókori történelem mintegy tizenöt évszázadán keresztül és azt követően is megőrizni, és napjainkig befolyásolni a művészi képzelőerőt. És alapot ad továbbá Kerényi azon meggyőződésének is, miszerint a modern kor alkotóira vár, hogy a görög mitológiához visszanyúljanak, és a benne mélyen rejlő igazságot és azzal a hősök prototipikus, azaz mintaszerű lényegét feltárják és továbbadják. Amikor Kerényi antik valláskutatóként a nem szakértőknek mesélte a hősokról szóló történeteket, ezzel azt a szerepet is magára vállalta, hogy az antik mitológiai anyagot a mai költők és művészek számára is hozzáférhetővé tegye: a mitológiát modern nyelven beszélje el. Ez világosan kiderül a hősokról szóló kötet elején található ajánlásból, mely a jövő költőjéhez szól.³³

Nehéz megmondani, hogy Kerényi elérte-e célját, és még ennél is nehezebb értékelni, hogy Brelich hősai – mint a vallástörténet megnyilvánulásai – milyen mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy a különböző kultúrákra valóban „világméretű” síkon tekintsünk, és ezáltal utat nyissunk egy globális humanizmusnak.³⁴ Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a görög hősök bemutatása során mindkét szerzőt magasztos, filantropikus eszmények vezették. És talán éppen ezen alapult kezdetektől a kettejüket egymáshoz fűző kapcsolat, mely, miként arról a levelezésük tanúskodik,³⁵ valahol mélyen mindvégig megmaradt, túlélve a szakítást, sőt, túlélve a halált.

Nagy Andrea fordítása

Jegyzetek

A cikk eredeti megjelenési helye: „Gli eroi greci di Kerényi e di Brelich a confronto”: *Historia Religionum* 2020/12, 79–84. © Fabrizio Serra Editore, Pisa, Roma, 2020

- 1 Kerényi–Brelich 2020.
- 2 Brelich 2010.
- 3 Kerényi 1958.
- 4 SMSR 30 (1959), 122–126. Erről a recenzióról lásd még Chirassi Colombo 2005, 169–170.
- 5 Brelich 2010, 12.
- 6 Brelich 1979, 58–59; Brelich 2010, 243–247.
- 7 Ennek néhány oldalas összefoglalása megtalálható a következő írásokban: Brelich 1985b, 65–72 (az eredetileg 1975-ben hollandul közölt írás olasz fordítása, lásd Lancellotti–Xella 2005, 189); Brelich 2009, 165–168 (első megjelenés: 1965).
- 8 Brelich 2009, 167.
- 9 Brelich 1985b, 69.

- 10 Kerényi 1955, 41 és 59 a hősokat *Vorbildern* (modellnek, prototípusnak) nevezi.
- 11 Brelich 2009, 166–170.
- 12 Vö. Scarpi 2005, 81.
- 13 Burkoltan ezt olvashatjuk ki Brelich recenziójának utolsó soraiból is: Kerényi–Brelich 2011, 364–365.
- 14 Ezt állapítja meg Santemma (2005, 43) is: „A Brelich által feltett kérdések és az arra adott válaszok a szerző azon igényének tesznek eleget, hogy saját materialista meggyőződését erősítse meg általuk.”
- 15 Brelich 1979, 253–255.
- 16 Brelich 1969, 49.
- 17 Brelich 1969: „Úgy tűnik tehát, hogy a primitív beavatási szertartást a Mykéné előtti korba, azaz egy bármilyen magasabb görög civilizáció kialakulását megelőző korszakba kell helyeznünk.”
- 18 Brelich 1985a.
- 19 Kerényi–Brelich 2020, 195.

- 20 Uo. 117, 151. jegyzet.
 21 Uo. 104.
 22 Brelich 1979.
 23 Brelich 1985a, 113: „A görög civilizáció kialakulásának viszonylag hosszú vizsgálata után [...] *gyakorlatilag hozzávetőleg húsz századot átúgorhatnánk*: azt az időszakot, melynek során az emberiség a kulturális tényezők sokasága ellenére sem haladja meg az öntudatosulási fokot, melyet az archaikus civilizációt követően ért el.”
 24 Vö. azzal, amit a kortárs történeti néprajz kapcsán mond: Brelich 1979, 171: „legalább bizonyos körül határolt területeken képes megkülönböztetni a régebbi kulturális elemeket az újabbaktól, és a komparatív módszernek köszönhetően képes arra, hogy a néprajzi szempontból érdekesnek bizonyuló egyes civilizációkon belül rekonstruálja ha nem is magát a kronológiát, de legalább az egymásra következő és dinamikus történések rendjét.”
 25 Brelich 1985a, 48.
 26 Brelich 1969, 45.
 27 Kerényi 1955, 27: „Forschung nach dem »Ursprung« in diesem streng historischen Sinn ist nur dann sinngemäss, wenn Aussicht auf ein chronologisch fassbares Ergebnis besteht.” Kerényi 2014, 99.
 28 Vö. Brelich 1979, p. 256: „[...] tagadhatatlan, hogy a vallások tudatalatti forrásokból táplálkoznak”.
 29 Hasonlóképpen Brelich 1979, 253: „[...] a múltból egyetlen olyan civilizációt sem ismerünk [...], mely ne rendelkezett volna valamilyen formában vallással”.
 30 Kerényi 1955, p. 17: „Alles Religiöse setzt das Göttliche voraus [...]”.
 31 Kerényi–Brelich 2011, 332.
 32 Kerényi 1955, 18: „Auf Konstruktionen, bei denen zur Annahme des Konstruierten noch ein besonderer Glaube gehört, wollen wir in dieser Betrachtung vollends verzichten.”
 33 És ezen túlmenően szeretné megváltani, kiszabadítani az antik vallást abból a kereszténységhez képest alárendelt helyzetéből, melyet még a klasszikus kori kultúrák tudósai is magától értetődőnek tartanak, vö. C. Isler-Kerényi in Kerényi–Brelich 2020, 56.
 34 Brelich 1979, 256. Vö. Chirassi Colombo 2005, 170: „Jelenlegi számvetésünk alapján azt mondhatjuk, hogy B. írását csak a figyelmesebb szakemberek által készített szakirodalmak tartalmazták, míg ezzel szemben Kerényi írása, melyet többnyire az ún. népszerű irodalmi termékek közé sorolnak, olasz fordításban az igényesebb könyvesboltok polcain mind a mai napig megtalálható!” Vö. Scarpi 2005, 74, Brelich *Hérószok*-könyvének háttérbe szorulásáról a vallástörténet tudományában, illetve Lancellotti 2005, 71: „Brelich mindezt már az ötvenes évektől kezdődően átlátta és később egy gazdag, bonyolult és eredeti kutatás keretében kifejtette, melyet azonban sajnos mind a mai napig kevesen ismernek.”
 35 Kerényi–Brelich 2020.

Bibliográfia

- Brelich, A. 1956. „Appunti su una metodologia (K. Kerényi, *Umgang mit Göttlichem*, Göttingen, 1955)”: *SMSR* 27, 1–30.
 Brelich, A. 1969. *Paides e parthenoi*. Roma.
 Brelich, A. 1979. *Storia delle religioni: perché?* Napoli.
 Brelich, A. 1985a. *Il cammino dell’umanità*. Roma.
 Brelich, A. 1985b. *I Greci e gli dèi*. Napoli.
 Brelich, A. 2009. „Aspetti religiosi del dramma greco”: Emanuele Dettori (szerk.): *Teatri di guerre, agoni, culti nella Grecia antica*. Roma, 159–173.
 Brelich, A. 2010. *Gli eroi greci. Un problema storico-religioso*. Corrado Bologna megjegyzésével. Milano.
 Chirassi Colombo, I. 2005. „Il lungo impegno. Angelo Brelich e *Studi e materiali di storia delle religioni*”: Lancellotti–Xella 2005, 145–187.
 Kerényi K. 1955. *Umgang mit Göttlichem*. Göttingen.
 Kerényi K. 1958. *Die Mythologie der Griechen II. Die Heroen-Geschichten*. Zürich [magyarul: *Görög mitológia*. Ford. Kerényi Grácia. Budapest, 1977].
 Kerényi K. 2014. *Rapporto con il divino e altri saggi*. Szerk. Fabio Cicero. Milano.
 Kerényi, K. – Brelich, A. 2011. *Tra gli asfodeli dell’Elisio. Carteggio 1925–1959*. Szerk. A. Alessandri. Roma, Editori Riuniti.
 Kerényi, K. – Brelich, A. 2020. *Az elysion aszfodeloszok közt. Kerényi Károly és Angelo Brelich levelezése 1935–1959*. Szerk. Valerio Severino – Nagy Andrea – Varsányi Orsolya. Budapest.
 Lancellotti, M. G. 2005. „Il metodo comparativo nell’opera di Angelo Brelich e le recenti tendenze nello studio della storia delle religioni”: Lancellotti–Xella 2005, 51–71.
 Lancellotti, M. G. – Xella, P. 2005. *Angelo Brelich e la storia delle religioni. Temi, problemi e prospettive. Atti del convegno, Roma, dicembre 2002*. Verona.
 Santemma, A. 2005. „La vanificazione dell’oggetto religioso nella scuola italiana di stori delle religioni”: Lancellotti–Xella 2005, 41–49.
 Scarpi, P. 2005. „Gli eroi greci di Angelo Brelich”: Lancellotti–Xella 2005, 73–82.